

ANNA ŻEGLIŃSKA* – GDAŃSK

KSIEGI RACHUNKOWE I METRYKALNE PARAFII EWANGELICKICH W ZASOBIE ARCHIWUM RODU FINCK VON FINCKENSTEIN

Streszczenie

W artykule przedstawiono procesy aktowórcze i archiwizację ksiąg rachunkowych i metrykalnych wytworzonych przez parafie ewangelickie znajdujące się w dobrach rodu Finck von Finckenstein. Ich analiza poszerza wiedzę na temat stosowanego w parafiach ewangelickich systemu kancelaryjnego oraz wyjaśnia i uzasadnia obecność akt proveniencji kościelnej w zasobie archiwów prywatnych. Zaprezentowane podejście badawcze pozwala dostrzec wartość źródłową ksiąg parafialnych, umożliwiając rozwijanie badań regionalnych, a także ogólniejszych, w tym archiwalnych.

Słowa kluczowe: Finck von Finckenstein (rodzina); archiwa prywatne; archiwa rodowe; proces aktowórczy; proces archiwizacji; akta patrymonialne; kościoł ewangelicki; księgi rachunkowe; księgi metrykalne; metryki ochrzczonych; metryki zaślubionych; metryki zgonów; księgi rachunkowe; Prusy Książęce; Prusy Zachodnie; Prusy Wschodnie; Archiwum Państwowe w Olsztynie

*****

Analiza procesów archiwotwórczych zachodzących w Archiwum Finckensteinów¹, przechowywanym w Archiwum Państwowym w Olsztynie, pozwoliła stworzyć model jego struktury. Z tego układu wyodrębniają się księgi metrykalne i rachunkowe, które zostały przekazane do archiwum Finckensteinów w wyniku realizacji funkcji patrymonialnych nad znajdującymi się w ich dobrach kościołami ewangelickimi. Należą do nich księgi rachunkowe oraz duplikaty ksiąg metrykalnych, które wobec fragmentarycznego lub szczątkowego zachowania registra-

---

*Anna Żeglińska – dr historii i archiwistyki, adiunkt w Instytucie Historii, Uniwersytet Gdański
e-mail: anna.zeglinska@ug.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-3429-8242>

¹ Więcej na ten temat w pracy A. Żeglińska, *Finckensteinowie wschodniopruscy i ich archiwa*, Gdańsk 2021. Publikacja dofinansowana z programu „Doskonała Nauka” Ministra Edukacji i Nauki.

tur parafii ewangelickich stanowią ich cenne uzupełnienie. W zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie znajdują się 83 odrębne zespoły parafii ewangelickich i 11 zbiorów zespołów złożonych z 71 szczątków registratur parafialnych². Układ akt w registraturach parafii ewangelickich w Prusach Wschodnich od końca XVI do początku XX wieku przedstawił Sławomir Maksymowicz jako wynik prac nad ich archiwalnym opracowaniem, które rozpoczęła w 1957 r. Jolanta Patla, a kontynuował Tadeusz Brzeczowski³. Archiwa proveniencji kościelnej znajdujące się w Archiwum Finckensteinów nie stały się dotychczas przedmiotem szczegółowych badań, chociaż zawierają ważne źródła z okresu istnienia w państwie pruskim do 1849 r. jurysdykcji patrymonialnej⁴. W literaturze brak opracowań poświęconych kancelariom parafialnym w okresie poprzedzającym zawarcie unii Kościoła Luterńskiego z Kościołem Ewangelicko-Reformowanym, do której doszło w państwie pruskim w 300. rocznicę ogłoszenia tez reformacyjnych przez Marcina Lutera, tj. w 1817 r. Powstanie i rozwój Kościołów ewangelickich w Prusach Książęcych (1525-1657), Prusach Brandenburskich (1657-1701) i Prusach Wschodnich Królestwa Pruskiego (1701-1817) przedstawił Janusz Małek m.in. w publikacji przygotowanej z okazji 500-lecia reformacji (1517-2017), zredagowanej przez Jarosława Kłaczkowa, Grzegorza Jasińskiego i Piotra Bireckiego⁵. W odniesieniu do kancelarii Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817-1920 ową lukę uzupełniła Wiesława Kwiatkowska w analitycznej pracy *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817-1920 i pozostałe po niej akta*⁶, a sytuację wyznaniową przedstawił Grzegorz Jasiński w publikacji *Kościół ewangelicki na Mazurach w XIX wieku (1817-1914)*⁷.

Początki rodu Finck von Finckenstein sięgają połowy XV wieku i wiążą się z historią Zakonu Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego. Otrzymane w 1453 r. przez Fincków nadanie 40 łanów ziemi we wsi rycerskiej Rogóz, niedaleko Nidzicy, rozpoczęło proces koncentracji majątków w starostwie nidzickim, dąbrówieńskim, iławskim, suskim i ostródzkim. W drugiej połowie

² S. Maksymowicz, *Układ akt w registraturach parafii ewangelickich w Prusach Wschodnich od końca XVI do początku XX wieku*, „Echa Przeszłości”, 3 (2002) s. 87.

³ Tamże, s. 87-104.

⁴ Zob. P. Gut, *Ustrój, organizacja i działalność sądownictwa patrymonialnego we wschodnich prowincjach Prus w latach 1740-1849. Studium z dziejów instytucji prawnej*, Szczecin-Warszawa 2013, s. 345-357.

⁵ J. Małek, *Powstanie i rozwój Kościołów ewangelickich w Prusach Książęcych (1525-1657), Prusach Brandenburskich (1657-1701) i Prus Wschodnich Królestwa Pruskiego (1701-1817)*, w: *W 500-lecie Reformacji (1517-2017). Z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych*, 2. *Tereny dawnych Prus Książęcych*, red. J. Kłaczkow, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 35-89; szerzej sytuację wyznaniową przedstawił J. Małek w publikacji *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI-XX w.)*, Toruń 2012; zob. też J. Małek, *Ewangelicy na Mazurach w XVI-XX w.*, w: *Opera selecta*, t. 4: *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI-XX w.)*, Toruń 2012, s. 324-334.

⁶ W. Kwiatkowska, *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817-1920 i pozostałe po niej akta*, Toruń 2006.

⁷ G. Jasiński, *Kościół ewangelicki na Mazurach w XIX wieku (1817-1914)*, Olsztyn 2003.

XVII wieku w wyniku otrzymanych przywilejów oprócz sprawowania władzy patrymonialnej w swoich majątkach pełnili funkcje zwierzchnie nad okręgami trzech starostw dziedzicznych (*Erbhauptämter*), w których posiadali większość dóbr, tj. w Dąbrównie (Gilgenburg), Iławie (Deutsch Eylau) i Szymbarku (Schönberg). Starostwo dziedziczne było urzędem powstałym po sekularyzacji państwa zakonnego w miejsce władzy sprawowanej przez komturów krzyżackich. Zadania i obowiązki starosty w zakresie działających w jego okręgu administracyjnym parafii związane były ze sprawowaniem nadzoru nad prawidłowym funkcjonowaniem patronatów kościelnych i szkolnych, nad zarządzaniem majątkiem kościelnym, ich dochodami i rozchodami na podstawie przedkładanych ksiąg rachunkowych (*Kirchen Rechnungen*). Dlatego w prywatnych siedzibach rodowych i urzędach prowadzonych w wyniku otrzymanych przywilejów osobistych (lennych) przez ród Finck von Finckenstein znalazły się księgi wytworzone przez parafie ewangelickie znajdujące się w ich posiadłościach i okręgach starościńskich. Do tak kształtowanego przez stulecia archiwum Finckensteinów weszły akta starościńskie przejęte po poprzednich właścicielach Dąbrówna, Iławy i Szymbarka, a więc Oelsnitzach, Kreytzenach i Polentzach.

Od połowy XVII wieku starostowie stopniowo tracili swoje uprawnienia. W 1751 r. starostwa dziedziczne zostały pozbawione kompetencji sądowych, a na przełomie XVIII i XIX wieku reszty uprawnień ogólnoadministracyjnych. Po ich likwidacji nie rościły do nich pretensji nowo powstałe organy władzy państwowej. Likwidacja uprawnień patrymonialnych nastąpiła w państwie pruskim wraz z uwłaszczeniem w 1849 r.⁸

Badanie procesu aktotwórczego, a więc „utrwalanie się w dokumentach informacji przepływającej w ramach danej struktury z uwzględnieniem jej powiązań zewnętrznych w ciągu całego okresu działania danego twórcy”⁹, przeprowadzono zgodnie z metodą i modelem badania procesów archiwotwórczych opracowanym przez Bohdana Ryszewskiego w pracy *Problemy i metody badawcze archiwistyki* (Toruń 1987). Parafie ewangelickie zobowiązane były do przedkładania właścicielowi dóbr, w obrębie których znajdował się kościół, ksiąg rachunkowych, a od wejścia w życie Ogólnego Prawa Krajowego¹⁰ (Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten; dalej: Landrecht lub ALR) z dnia 1 czerwca 1794 r. również uwierzytnionych duplikatów ksiąg metrykalnych parafii. Znajomość specyfiki ustrojowej i istoty władzy patrymonialnej w państwie pruskim pozwala uzasadnić obecność ksiąg rachunkowych i metrykalnych w archiwach prywatnych.

Z posiadaniem patronatem wiązało się prawo założenia kościoła, sprawowania nad kościołem, jak również szkołami przykościelnymi i szpitalami opieki, tj. dostarczenia do ich budowy i remontów materiałów oraz doposażania w niezbędny

⁸ J. Skibiński, *Starostwa dziedziczne Prus Książęcych w XVII i XVIII wieku. Studium z dziejów przeobrażeń społeczno-ustrojowych*, Olsztyn 1972; T. Grygier, *Sumariusz akt władzy naczelnej Prus Książęcych „Etats-Ministerium”*, Odbitka „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, (1965) nr 1, s. 9.

⁹ B. Ryszewski, *Problemy i metody badawcze archiwistyki*, Toruń 1985, s. 87.

¹⁰ Die freie juristische Bibliothek, Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten (01.06.1794), Zweyter Theil, https://opiniojuris.de/quelle/1623#Sechster_Abschnitt_Von_dem_Pfarrer_und_dessen_Rechten (dostęp: 15.05.2021).

sprzęt i materiały. W zamian właściciel patrymonium w zakresie działalności parafii miał prawo wyboru personelu (organistów, rektorów), który był opłacany z dziesięcin. Posiadając decydujący wpływ na sprawy finansowe parafii, od wejścia w życie ARL przyjmował uwierzytelnione duplikaty ksiąg metrykalnych. Zarówno księgi rachunkowe, jak i metrykalne były sporządzane w parafii, ale powstawały w celu ich przekazania władzy świeckiej, którą w prywatnych dobrach pełnił pan patrymonialny. W państwie pruskim właściciel ziemski aż do czasu reformy agrarnej z początków XIX wieku miał bowiem uprawnienia władzy państwowej, administracyjnej, sądowej i policyjnej. Księgi umożliwiały ich realizację, ponieważ dostarczały wielu cennych informacji pozwalających sprawować wszystkie formy władzy nad podległą ludnością, w tym wywierać wpływ na pastorów i uzyskiwać wpływ na wiernych.

Finckensteinowie w swoich majątkach pełnili podwójne funkcje, zarówno te wynikające z prawa patronatu – związane z funkcjonowaniem kościoła, szkół przykościelnych, zapewnieniem porządku publicznego, jak i te związane z nadzorem nad realizacją tych obowiązków na mocy otrzymanych uprawnień starościńskich. Zależność tę odzwierciedlają archiwalia, które trudno obecnie wyodrębnić jako powstałe w wyniku sprawowania przez Finckensteinów władzy patrymonialnej oraz starosty dziedzicznego (*Erbhauptamtman*na).

Proces przechodzenia praw patronackich można prześledzić na podstawie analizy ksiąg rachunkowych przekazanych do Archiwum Finckensteinów (*Kirchen Rechnungen*), a zawierających w pierwszym rozdziale ustanowione zapisy na rzecz kościoła (*austehenden Capitalien*). W parafii Frednowy (Frödnau) do 1737 r. jako właściciele jurysdykcji patrymonialnej wskazywani byli Oelsnitzowie, nawet kiedy wraz z przejściem praw majątkowych do dóbr Frednowy przeszła ona na Finckensteinów, nadal wniesiony przez Oelsnitzów kapitał wspierał działalność kościoła, co księgi rejestrowały¹¹.

Pastorzy po zamknięciu i podpisaniu rocznych ksiąg rachunkowych przedkładali je właścicielowi jurysdykcji patrymonialnej w celu zatwierdzenia, używając formuły:

Hiemit wird diese Rechnung geschlossen, und der Hochwollgebohren Lehns-Herrschaft zur approbation übergeben lub innych podobnych: Hiemit wird dieses Jaures Rechnung in Gottes Nachmen geschlossen, und der Hochwohlgebohrenen Lehns-Herrschaft zur Unterschrift übergeben¹².

Księgi rachunkowe były sporządzane w kilku egzemplarzach, z których jeden należał do parafii (Kirchen Coll[egium]), a drugi był przesyłany przez pastora do pana lennego (właściciela jurysdykcji patrymonialnej); ten ostatni stanowił też podstawę kontroli władzy zwierzchniej sprawowanej przez starostów dziedzicznych. Proces ten można odtworzyć na podstawie analizy ksiąg parafii Frednowy z czasów przechodzenia jurysdykcji patrymonialnej z Oelsnitzów na Fincken-

¹¹ Zob. Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), Archiwum rodziny Finckenstein Nr 385, sygn. APO 42/385/341–348, w tym APO 42/385/343 za lata 1733-1742.

¹² Np. Rechnungen der Kirche zu Frödenau und Obligationen z roku 1721/1722, 385/342 oraz kolejnych ponad 10 lat, np. APO AF 385/3423 za l. 1733-1734, których sformułowanie może się nieznacznie językowo różnić.

steinów. Finckensteinowie skrupulatnie kompletowali wszystkie dokumenty i księgi, które potwierdzały ich prawa majątkowe, mogły być pomocne przy przeprowadzaniu nowych transakcji, jak również odnosiły się do sprawowanych przez nich funkcji. Wykorzystując posiadane stanowiska, zgromadzili księgi rachunkowe i ich kopie, których uwierzytelnienia dokonali urzędnicy starostwa na podstawie egzemplarzy pochodzących z registratur kościelnych. Zawierają one wówczas adnotację: Copia: K.Coll: Exemplar – jak to ma miejsce w przypadku ksiąg rachunkowych parafii ewangelickiej Frednowy z lat 1733-1742¹³. Zostały sporządzone, gdy sądownictwo patrymonialne było sprawowane przez Oelsnitzów, a przez Finckensteinów urząd starosty dziedzicznego. Oelsnitzowie zatwierdzali przedkładane im przez pastora roczne księgi rachunkowe do św. Michała 1737 r., bowiem od następnego okresu obrachunkowego księgi jako patrona notują Wilhelma Albrechta v. Finckensteina, starostę dziedzicznego Hławy¹⁴; Oelsnitzowie byli wymieniani jako ci, których kapitał stanowił wkład finansowy parafii.

Archiwum Finckensteinów zawiera księgi rachunkowe pochodzące z parafii: Hława (Deutsch Eylau) z lat 1620-1632, 1634-1640, 1657-1665, 1675-1676, 1682-1685, 1698-1761, 1793-1798¹⁵; Frednowy (Frödnau) z lat 1713-1769¹⁶; Ząbrowo (Sommerau) z lat 1700-1723, 1725-1728, 1730-1741, 1743-1747, 1801-1804¹⁷; Laseczno (Herzogswalde) z lat 1715, 1721, 1723-1727, 1729-1749¹⁸; Kamieniec (Finckenstein) z lat 1739-1751¹⁹; Olbrachtowo (Gross Albrechttau) z lat 1739-1751²⁰.

Rachunki zapisywano w odręcznie rozrysowanych formularzach z podziałem na rubryki, które uwzględniały najpierw przychody (*Einkommen*), a następnie wydatki (*Ausgaben*), podzielone na tytuły (rozdziały) – (planowane i rzeczywiste), które kończyły się podsumowaniem (*Recapitulatio*) w ramach poszczególnych rozdziałów (lub późniejszych rejestrów pomocniczych z nich wyodrębnionych, np. dziesięcin). Na ich podstawie był sporządzany bilans (*Summarische wiederholung zur Einnahme und Ausgabe*²¹ lub *Balance*) kończący dany rok obrachunkowy. Prowizorzy odpowiedzialni za prowadzenie rachunków i dokonane obliczenia potwierdzali swoim podpisem prawidłowość wniesionych zapisów, a pastor informował o przeprowadzonej merytorycznej kontroli, której ślady widać w postaci komentarzy wyjaśniających niektóre pozycje dochodów lub wydatków, np. wskazujących przyczyny zwolnienia niektórych osób z podatków kościelnych – dziesięcin, co dowodzi, iż zapisy w księdze były prowadzone na bieżąco.

¹³ APO 42/385/343.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ APO 42/385/278-340.

¹⁶ APO 42/385/341-348.

¹⁷ APO 42/385/828-859, 861-863, 865-866, 873-875, 877-878, 923-925.

¹⁸ APO 42/385/880-910.

¹⁹ APO 42/385/915.

²⁰ APO 42/385/916.

²¹ Zwrot używany we wcześniejszych księgach, zastąpiony jednym słowem: *Balance*; zob. np. APO 42/385/892: Herzogswaldschen Kirchen Rechnung za 1733 r.

Pierwszy rozdział (*Titel*) przychodów (*Einkommen*) informował o wysokości i formie zapisu dokonanego przez patrona na swoich dobrach lennych²² oraz wpływach pochodzących z zapisów donatorów. Wpis ten rozpoczynał księgę, wskazując wartość dokonanego zapisu, ale również kwotę, jaka faktycznie została wniesiona, a jaka pozostała do zapłaty, oraz podsumowanie tych wartości²³. Wpis powstawał na podstawie dokumentów potwierdzających prawa do nieruchomości, które w odpisie przechowywano w registraturze parafii; wykorzystywane były również w innych celach, w tym związanych z organizacją parafii, np. przy ich łączeniu²⁴. Kolejnym rodzajem wpływów były nietrwałe przychody, czyli *Einnehme Geld an unbeständigen – Gefällen*. Odnotowywano je, wskazując imię i nazwisko, stan społeczny osoby wpłacającej pieniądze oraz miejsce jej zamieszkania, jak również wpływy pochodzące z odsetek bankowych, drobnych wpłat (*Glocken-Geld, Klingstackel*) oraz zapisów testamentowych. Pastor biorąc merytoryczną i formalną odpowiedzialność za prawidłowość wniesionych wpisów, składał podpis pod pierwszym rozdziałem, używając formuły: „Alles was einkommen soll ist wirklich einkommen sind auch wichtig attestirt”. Ujęte w pierwszym rozdziale kolejnego rozdziału niestałe wydatki (*der unbeständigen – Ausgaben*) obejmowały wynagrodzenie pastora, koszty zakupu różnych towarów, np. wina, materiałów piśmienniczych (arkuszy papieru) i budowlanych, wynagrodzenia rzemieślników. Wydatki ogólne (*Insgemein*) obejmowały m.in. koszt wizytacji, którą przeprowadził Consistorial-Rath H. Zacha aus Marienwerder, zakup książek, a także te ponoszone na konsumpcję, przygotowanie niniejszej księgi rachunkowej (*vor fertigung dieser Rechnung*), przepisanie 11 arkuszy (*abzuschreiben von 11 Bogen*), obliczenia kasy szkolnej (*Berechnung der Schul-Casse*), opłaty wnoszone na straż ogniową (*zur Feuer-Sociatät laut Quitting*), wykonanie kopii ksiąg metrykalnych (*vor Copial Gebühr, zum Tauf und Sterben Registen*) oraz opłaty pocztowe za przesłanie ksiąg rachunkowych (*von die Herzogswaldsche Kirchen Rechnungen Possporto*)²⁵. Księgi ujmują wydatki związane z prowadzonymi przez parafię inwestycjami budowlanymi, odnotowując koszty zakupu materiałów, w tym wapna do bielienia kościoła, wynagrodzenie rzemieślników (w latach 1737-1736 przygotowania do budowy nowego ołtarza

²² Prawo patronatu należało do księcia lub nielicznej szlachty; zob. J. Mańtek, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987, s. 166; Landrecht określił, że patronem mogą być osoby lub osoba, które finansują działalność kościoła, ALR II Teil, §. 568.

²³ Herzogswaldsche Jahr-Kirchen-Rechnung mit den Extracten und Revisiones-Notulen, APO 42/385/927, s.16. Kwota należna znajdowała się pod pozycją *Rest* – pozostała do zapłacenia.

²⁴ APO 42/385/275, Acta die von Finckenstein intendirte Combination der Freudnauer und der Reudnitzer Kirche betreffend, 1739 r. Zachowane w odpisie dokumenty potwierdzają prawa do nieruchomości poszczególnych właścicieli, sięgając czasów najdawniejszych, często lokacji nieruchomości; wobec braku oryginalnych dokumentów stanowią obecnie niezwykle cenne źródło informacji, przyczyniając się do poszerzenia wiedzy na temat historii parafii i miejscowości w niej się znajdującej.

²⁵ Herzogswaldsche Jahr-Kirchen-Rechnung mit den Extracten und Revisiones-Notulen, APO 42/385/927, s. 50.

i ambony w Żąbrowie (Sommerau): *Altar und Kanzel*, wydatki dla stolarza na drewno na budowę nowego ołtarza, dla rzeźbiarza z Iławy (Deutsch Eylau) budującego nowy ołtarz i ambonę na podstawie kontraktu z 17 stycznia 1734 r., dla szklarza za wymianę starych okien na nowe, na wymianę zamków do drzwi kancelarii. Rejestrują wynagrodzenie pastora (Christian Skrodzki), dzwonnika (Glocur: Wojteck Rebatzki), rektora szkoły (Jacob Pravius), który za prowadzenie rejestrów szkolnych otrzymywał osobne wynagrodzenie²⁶.

Wszystkie osoby uczestniczące w procesie aktotwórczym – ze strony parafii, patrona, władz nadrzędnych: cywilnych (starosta dziedziczny) i kościelnych z podaniem imienia i nazwiska – były wyszczególnione na okładce księgi rachunkowej zawierającej rozbudowany tytuł, ale ujmowany w ujednocionej formie:

Jahr Kirchen Rechnung
 der Herzogswalden [oder] Sommerauschen Kirchen
 aller
 Einnahme und Ausgabe
 wie auch
 Bau-Rechnung.
 Von Michaelis [Jahr] bis dahin [Jahr]
 Der Decem ist gehalten d. 29-ten Septembr. [Jahr]
 Das Juspatronatus gehört dherrn [der Herrn] Grafen v. Finckenstein
 aus Schönberg.
 Zur Zeit dherrn [der Herrn] Consistorial-Raths Matthias Zacha
 aus Marienwerder.
 und
 Zur Zeit dHerrn Pfarrern A. Sabiecki von Sommerau et Herzogswalde²⁷.
 geführet von denen Kirchen-Vorstehern²⁸, und zur Revision eingehand.
 Revisions – Exemplar
 Johan Budzinski, Christ. Wessołek – Kirchen Vorsteher (prowizor)²⁹.

W 1734 r. zmieniono okres obrachunkowy, który trwał nie od św. Marcina (11 listopada), lecz od św. Michała (29 listopada). Księgi finansowe zawierały wyszczególnione wpływy oraz wydatki parafii z uwzględnieniem kosztów prowadzonych inwestycji budowlanych oraz pobranych dziesięcin, co odzwierciedlały strony tytułowe informujące o ich zawartości: *aller Einnahme und Ausgabe, wie auch Bau-Rechnung. Von Michaelis [Jahr] bis dahin [Jahr]. Der Decem ist gehalten d. 29-ten Septembr. [Jahr]*.

²⁶ APO 42/385/859, s. 31-34.

²⁷ Kościół w Herzogswalde ufundowany w 1625 r. należał do starostwa iławskiego, od 1692 r. stanowił filię kościoła w Sommerau, należąc do starostwa szymbarskiego; zob. M. Toeppen, *Historisch-comparative Geographie von Preussen. Nach den Quellen, Namentlich auch Archivalischen*, Gotha 1858, s. 282-283, [http://prussia.online/Data/Book/hi/historisch-comparative-geographie-von-preussen/Toeppen%20M.%20Historisch-comparative%20Geographie%20von%20Preussen%20\(1858\)%20Google.pdf](http://prussia.online/Data/Book/hi/historisch-comparative-geographie-von-preussen/Toeppen%20M.%20Historisch-comparative%20Geographie%20von%20Preussen%20(1858)%20Google.pdf) (15.05.2021).

²⁸ Kirchen und Armen Cassen Vorstehern, APO 42/385/927; Herzogswaldsche Jahr-Kirchen-Rechnung mit den Extracten und Revisiones-Notulen, APO 42/385/927.

²⁹ Herzogswaldsche Jahr-Kirchen-Rechnung mit den Extracten und Revisiones-Notulen, APO 42/385/927.

Majątkiem kościelnym zarządzali prowizorzy (*Kirchenvorsteher*), których w każdej parafii było co najmniej dwóch, najczęściej trzech, aby żaden z nich nie mógł samodzielnie dysponować funduszami parafii. Odpowiadali za prowadzenie całości spraw związanych z prowadzeniem rachunkowości kościelnej, w tym dwóch kas (skrzyń), z których jedna była przeznaczona na przechowywanie pieniędzy i dokumentów parafii, a druga na cele osób biednych (*Armen Casse*). Prowizorzy sporządzali również inwentarze sprzętów (*Kirchen-Inventarium*) stanowiące spisy przedmiotów, materiałów należących do kościoła i sprawdzali ich stan ze stanem rzeczywistym co najmniej raz w roku, załączając je do księgi rachunkowej. Jeżeli stan majątku kościoła nie ulegał zmianie, pastor odnotowywał ten fakt na końcu danej księgi, załączając notatkę (*Notandum*) informującą o utrzymującym się na dotychczasowym poziomie stanie wyposażenia kościoła³⁰. Informacja załączona do księgi kończącej rok obrachunkowy 1802/1803 zawierała potwierdzenie aktualności inwentarza załączonego do księgi z 1789 r.³¹

Księgi roczne parafii obejmują również rachunkowość prowadzoną dla kas biednych – *Armen Casse*³². Spoczywająca na pastorach opieka nad potrzebującymi³³ realizowana była za pośrednictwem wyodrębnionej na te cele osobnej skrzyni; jej stan: wpływy i wydatki rejestrowane były w osobnych księgach, które (podobnie jak inwentarze sprzętu) stanowiły załącznik do rocznej księgi parafii (*Jahrkirchen-Rechnung*) przedkładanej patronowi. Rozpoczynały się od wskazania stanu z przedniego roku (*Bestand aus dem vorigen Jahre*) z podziałem na kapitały (*Capital*), gotówkę (*Baar[geld]*), a następnie rejestrowały wpływy wniesione w bieżącym roku obrachunkowym (*Currente Einnahme*), kończąc zapisy na wskazaniu stanu gotówki w kasie (*Baar in Casse*) oraz gotówki w kasie (skrzyni) patrona (*bei dem Kirchen Patronn*). Rachunkowość poświadczal swoim podpisem pastor, którą wraz z sumarycznymi ekstraktami (wyciągami) przysyłał do zatwierdzenia patronowi³⁴.

Na końcu każdej księgi znajdowały się uwagi merytoryczne pastora dotyczące zapisów księgi prowadzonej dla kasy biednych (*Armen Kassen Rechnung*), zawierające spis dostrzeżonych uchybień, przeoczeń w prowadzeniu ksiąg przez prowizorów (rendantów) oraz generalną uwagę informującą, że rachunki dotyczące dziesięcin powinny być sporządzane według nowej regulacji, która nakazuje, aby wpływy były odnotowywane w aktach dziesięciny (*Acten Decems*) na podsta-

³⁰ Inwentarze znajdują się w księgach rachunkowych kościoła Finckenstein. Notatka załączona do księgi za okres od św. Michała 1802 r. do św. Michała 1803 r. zawiera potwierdzenie aktualności inwentarza załączonego do księgi rachunkowej (*Kirchen-Rechnung*) z 1789 r.

³¹ Np. Herzogswaldsche Jahr-Kirchen-Rechnung mit den Extracten und Revisiones-Notulen (1802-1803), APO 42/385/927, s. 53.

³² Jedną z form nakładanych na ludność kar, którą przewidywał Landrecht, były kary pieniężne na rzecz lokalnej kasy biednych.

³³ Małłek, *Powstanie i rozwój Kościołów ewangelickich w Prusach Książęcych*, s. 35-89.

³⁴ Herzogswaldsche Jahr-Kirchen-Rechnung mit den Extracten und Revisiones-Notulen; Summarischer Extract aus Rechnung, der unter dem Patronat des Reichs-Grafen von Finckenstein stehenden, Kirche zu Herzogswalde für das Jahr vom Michaeli 1802 – bis dahin – 1803. Den 31 Jan. 1804 nebst Extrakt aus dem Armen Casse, APO 42/385/927.

wie *Personal Decems*, a nie w ogólnych przychodach (Titel: *Insgemein Bankenzinsen*) (385/927, s. 7-9 z 1802-1803 r.) wraz z konkluzją³⁵. Od tego czasu księgi rachunkowe były prowadzone w rocznym systemie obrachunkowym trwającym od św. Michała do św. Michała (29 listopada) następnego roku, a pomocnicze w stosunku do nich wykazy dziesięcin, które przyjęły nazwę: *Einnahme-Register über [den Sommerauschen] Kirchen-Real und Personal-Decem*³⁶, były prowadzone w systemie kalendarzowym³⁷. Służyły do rejestrowania realnej i osobistej dziesięciny wnoszonej przez ludność zamieszkałą w danej parafii. Stanowiły odrębnie sporządzane tabelaryczne wykazy, w których w układzie topograficznym odnotowywano ludność zobowiązaną do płacenia dziesięciny z podaniem ich nazwiska i statusu społecznego (chłopi i czeladź dworska; szlachta była zwolniona z płacenia dziesięciny), ilość łąnów (*Huben*), od której naliczany był wymiar dziesięciny, należną kwotę oraz wniesione wpłaty lub wysokość zaległości bądź nadpłaty. Zestawienia podsumowano, odnotowując w nich sumaryczne wpływy i zaległości z poszczególnych kategorii łąnów oraz całkowitą dla danej parafii ilość: 1) łąnów zasiedlonych, 2) „pustych łąnów” i 3) łąnów należących do pastora³⁸. Wymiar dziesięciny realnej obliczany był na podstawie inwentarzy dóbr, które zachowały się dla miejscowości należących do iławskiej parafii³⁹.

Opisany sposób prowadzenia rachunkowości był skrupulatnie przestrzegany po dokonanej 9 września 1803 r. przez Etats-Ministerium rewizji rachunków kościelnych z lat 1800-1801, która wykazała, że: 1) wpływy pochodzące z osobiście wnoszonych dziesięcin (*Personal-Decems*) powinny być potwierdzone w osobnym rejestrze (*Consitenten-Register*), a w obu kasach biednych (*Armen-Cassen*), czyli prowadzonej w parafii w Ząbrowie (*Sommerau*) i filii w Lasecznie (*Herzogswalde*), każdy wydatek powinien być potwierdzony przez pastora, który powinien też swoim podpisem zatwierdzić końcowe rozliczenie⁴⁰.

Nadzór nad finansami kościołów sprawował arcyprzezbiter (*Ertz-Priester*) – później zwany superintendentem, który zatwierdzał budżet parafii w trakcie corocznych wizytacji parafii lub też na podstawie dostarczonych ksiąg⁴¹. W trakcie wizytacji sporządzane były spisy kościołów należących do parafii wraz z podaniem wsi, z których pobierano dziesięcinę⁴². Księgi rachunkowe stanowiące eg-

³⁵ APO 42/385/927, s. 11-13; Datum Herzogswalde, 12 Decembris 1803.

³⁶ Zob. rejestry parafii w Ząbrowie: APO 42 385/864, 867-872 za lata: 1740, 1741, 1743-1747.

³⁷ Zob. APO 42/385/900-911 w latach 1740-1747.

³⁸ Sommerauschen Kirchenregister über Einnahme und Ausgabe des Decems (1699 r.) – dziesięcina była obliczana dla 72 łąnów zasiedlonych, 23 łąny bezludne (*Wüsten*) oraz 5 łąnów należących do pastora; APO 42/385/827: *Einnahme-Register über den Sommerauschen Kirchen-Real und Personal-Decem* (1740 r.), 42/385/864.

³⁹ Hof-Inventario zu Stein, Grambten, Raudnitz, Hansdorf zu Decem Rechnung des Amts Deutsch Eylau, APO 42/385/125-127 z lat 1719-1721.

⁴⁰ Herzogswaldsche Jahr-Kirchen-Rechnung mit den Extracten und Revisions-Notulen, s. 15. Podpisał w Królewcu: Dönhoff Königl. Ost Preussische Etats-Ministerium, APO 42/385/927.

⁴¹ Np. APO 42/385/877: *Jahr-Kirchen-Rechnung der Sommmauschen Kirche*, s. 63.

^a Superintendent, zwany wcześniej archiprzebiterem, mianowany przez konsystorz na wniosek generalnego superintendenta. Sprawował on bezpośredni nadzór nad pastorami i wspierał ich działalność duszpasterską. Przeprowadzał m.in. wizytacje kościelne, kierował wyborem pastorów, spra-

zemplarz starostwa (*Ambt Exemplar*) za rok obrachunkowy od 1755-1756 zostały w 1758 r. zwrócone wraz z pismem Etats-und Kriegs Ministerium wyjaśniającym, iż konieczne jest dokonanie przez rendantów w kościelnym egzemplarzu uzupełnień i wskazania w przychodach kwot należności, które wynikają z ustnych zapewnień Oelsnitzów⁴³. W wyniku przeprowadzanych kontroli rachunków obejmujących kilka lat obrachunkowych starostwo otrzymywało wskazania dokonania poprawy konkretnych pozycji ujętych w księgach⁴⁴.

Przedstawiona analiza procesu aktotwórczego akt rachunkowych pozwala wyodrębnić szczegółowy zakres kompetencji merytorycznych i kancelaryjnych osób zaangażowanych w jego realizację (tabela 1).

Tabela 1. Zakres kompetencji merytorycznych i czynności kancelaryjnych wykonywanych przez osoby uczestniczące w obiegu ksiąg rachunkowych

Lp.	Funkcje/stanowiska osób	Zakres kompetencji merytorycznych	Wykonywane czynności kancelaryjne
1	2	3	4
1	Arcyprzebiter (<i>Ertz-Prister</i>)/ Superintendent ^a	– nadzór nad finansami parafii – wydawanie pozwoleń na budowę nowych budynków i inwestycje przekraczające 50 talarów	– zatwierdzanie ksiąg rachunkowych
2	Starosta dziedziczny Erbhauptamtmann* (w przypadku dóbr Finckensteinów – będąc starostą dziedzicznym, sprawował również funkcje patrona – pkt. 3)	– nadzór nad finansami parafii – nadzór nad realizacją patronatów kościelnych przez właścicieli dóbr patrymonialnych (a więc również nad sprawowanymi przez siebie patronatami)	– zatwierdzanie ksiąg rachunkowych dostarczonych przez patronów i dostarczenie ich władzy naczelnej
3	Patron* w przypadku dóbr Finckensteinów będąc patronem, sprawował również funkcje starosty dziedzicznego – pkt 2)	– kontrola finansów parafii	– zatwierdzanie ksiąg rachunkowych dostarczonych w ustalonym terminie przez prowizorów

wował nadzór nad szkolnictwem kościelnym, również w dobrach prywatnych w zakresie nauki religii, instytucjami charytatywnymi, zakładami opieki społecznej.

⁴² Extract aus der Visitation und Inventur der Kirchen im Amt Schönberg z 1576 r. zawierający spis sporządzony dla kościoła Sommerau, Stadt Rosenberg, Jaute, Goldau, Albrechttau, APO 42/385/823.

⁴³ APO 42/385/347, s. 123-124.

⁴⁴ Bemerkungen zur Revision der Schönberg-Somrau- und Hrzogswaldschen Kirchen- und Armen-Cassen Rechnung von 1809-1814 – sporządzone dn. 6 maja 1816 r., APO 42/385/811.

1	2	3	4
4	Administrator dóbr patrymonialnych	– kontrola ksiąg finansowych w zakresie prowadzonych przez prowizorów inwestycji budowlanych ^b	– poświadczanie wydatków poniesionych przez parafie w zakresie prowadzonych inwestycji – prowadzenie rozliczeń finansowych z wykonawcami robót na podstawie zawartych umów
5	Kasjer dóbr patrymonialnych	– kontrola rachunków i obliczeń finansowych sporządzonych przez prowizorów	– potwierdzanie prawidłowości przeprowadzonych obliczeń rachunkowych (<i>Richtig in Calculo</i>)
6	Pastor	– odpowiedzialność za bieżące wpływy należności do kasy parafii oraz kasy biednych – odpowiedzialność za wydatki z kasy parafii oraz kasy biednych – odpowiedzialność za stan sprzętu kościelnego – odpowiedzialność za stan budynków parafii – sprawdzanie rachunków i ksiąg, potwierdzanie wpływów i wydatków	– potwierdzanie (poświadczanie) wpływów i wydatków kasy parafii oraz kasy biednych (kasy szkół nie wyodrębniły się w parafiach znajdujących się pod patronatem Finckensteinów) – zatwierdzanie ksiąg rachunkowych
7	Prowizorzy/rendanci	– odpowiedzialność za prowadzoną rachunkowość parafii – dokumentowanie wpływów i wydatków	– prowadzenie i podpisywanie ksiąg rachunkowych wraz z załącznikami
7	Prowizorzy/rendanci	– prowadzenie ksiąg rachunkowych parafii i kasy biednych wraz z załącznikami – sporządzanie specyfikacji określających zakres rzeczowo-finansowy inwestycji	– dostarczenie w ustalonym terminie ksiąg pastorowi parafii

* W przypadku dóbr Finckensteinów jest to ta sama osoba z uwagi na sprawowane przez nich funkcje starostów dziedzicznych.

^b Budowa wieży kościelnej: APO 42/385/918; APO 42/385/877.

1	2	3	4
8	Prowizor, rendant lub rektor szkoły	–	– przepisanie i przygotowanie ksiąg do podpisu

Źródło: opracowanie własne.

Do kancelarii patronów wpływały pisma dokumentujące stan techniczny budynków sakralnych należących do parafii. Przepisy uchwalonego w 1794 r. Landrechtu obowiązki te doprecyzowały⁴⁵. Patroni zobowiązani zostali do udziału w finansowaniu inwestycji przekraczających 50 talarów. Nadzór nad prawidłowością inwestycji należał do prowizorów, którzy również odpowiadali za przygotowanie kosztorysów. Inwestycje powyżej tej kwoty powinny być zgłoszone władzom kościelnym i po dokonanych oględzinach uzyskać ich akceptację (poniżej 50 talarów zgoda była wydawana bez konieczności przeprowadzania oględzin na podstawie przesłanej dokumentacji). Budowa nowego obiektu sakralnego zawsze była uzależniona od wyższych władz kościelnych, która podjęcie decyzji uzależniała od zbadania funkcjonalności i celowości inwestycji (mając na uwadze liczebność parafii). Koszty robocizny i zakupu materiałów budowlanych uwzględniały wkład własny parafii w postaci materiałów pochodzących np. z rozbiórki wcześniejszego obiektu oraz prac świadczonych przez parafian, z uwzględnieniem osobistego zaangażowania pastora, nawet jeżeli miał podwójną parafię⁴⁶. Specyfikacje i szczegółowe obliczenia (*Specification und Berechnung*) określające zakres rzeczowy i finansowy wykonanych prac stanowiły dokumentację powiązaną z odnotowywanymi w księdze rachunkowej wydatkami (np. Kirchenrechnung – vid. Der 1744-ten, Kirchenrechnung p: 48 in d. Einnahme angeführet⁴⁷) i wraz z nią były przedkładane patronom przez prowizorów do zatwierdzenia.

Realizacja opieki społecznej, jak również edukacji szkolnej odbywała się za pośrednictwem pastorów kościołów, którzy prowadzili kasy biednych i registry przykościelnych szkół. Zachowana dokumentacja finansowa Armen Cassen oraz brak potrzeby wyodrębnienia osobnej kasy dla szkół nie najlepiej świadczą o Finckensteinach jako panach patrymonialnych.

Do registry sądu patrymonialnego Finckensteinów (*Gräfllich von Finckensteinschen Patrimonial-Gerichts Registratur*) od 1 czerwca 1794 r. na mocy postanowień Landrechtu zaczęły ponadto wpływać uwierzytelnione duplikaty ksiąg metrykalnych parafii znajdujących się pod ich patrymonialną jurysdykcją⁴⁸. Szczegółowe zasady opisane zostały w dziewiątej sekcji: *O zarządzaniu dobrami i mająt-*

⁴⁵ ALR II Teil, §. 699: Neunter Abschnitt: Von der Verwaltung der Güter und des Vermögens der Pfarrkirchen.

⁴⁶ ALR II Teil, §. 721.

⁴⁷ APO 42/385/876, Specification der Bauausgaben der Somrauschen Kirche, s. 3, 4.

⁴⁸ ALR II Teil, Duplicat des Kirchenbuchs: §. 501. Der Küster muß ein Duplicat des Kirchenbuchs halten, und darin die von dem Pfarrer eingetragenen Vermerke getreulich abschreiben. §. 502. Am Ende eines jeden Jahres muß der Pfarrer dies Duplicat mit seinem Kirchenbuche vergleichen, und die befundene Richtigkeit darunter bezeugen. §. 503. Sodann muß dieses Duplicat bey den Gerichten des Orts verwehrlich niedergelegt werden.

kiem kościołów parafialnych, tytule 11: *O prawach i obowiązkach kościołów i stowarzyszeń duchowych (Neunter Abschnitt. Von der Verwaltung der Güter und des Vermögens der Pfarrkirchen, Eilfter Titel. Von den Rechten und Pflichten der Kirchen und geistlichen Gesellschaften)*. Dane zawarte w księgach stanowiły ważne źródło informacji nie tylko dla duchownych, lecz także dla administracji państwowej, którą w terenie reprezentował starosta dziedziczny. Zakres informacji i statystyczne ujęcie prowadzonych wpisów dowodzi, iż księgi metrykalne służyły nie tylko celom wyznaniowym, lecz również stanowiły ważne źródło informacji wykorzystywanych do sporządzenia spisów poborowych (*Stammrolle*) czy też ewidencji podatników (*Steuerrolle*).

Wpisy dotyczące ochrzczonych, zaślubionych i zmarłych prowadzone były w jednej księdze: Kirchen-Buch vorin eingezeichnet sind 1) Getaufte, 2) Getraute, 3) Gestorbene. Podstawą ich sporządzania były ustne oświadczenia osób, które stały się w kancelarii parafialnej. Duplikaty ksiąg były prowadzone przez niższy personel kościelny – w parafiach Finckensteinów przez organistów, pełniących funkcje kościelnych⁴⁹, którzy na stronie tytułowej ten fakt odnotowali, podpisując księgę, używając formuły: „geführt vom Organist”⁵⁰. Odręcznie sporządzane formularze ksiąg metrykalnych – prowadzone w małych parafiach, które zachowały się z parafii w Ząbrowie (Sommerau) i jej filii w Lasecznie (Herzogswalde) z lat 1799-1824), różniły się od tych opisanych w literaturze⁵¹. Do 1822 r. prowadzono rejestrację dwurocznikową, zamiast jednorocznej⁵², co odzwierciedlały tytuły ksiąg: *Duplikat des Herzogswaldschen Kirchen Buchs pro anni 1799 et 1800* lub *Als Duplicat führen angefangen d. 1-ten Januari 1799*⁵³. Mogą być zatem świadectwem stopniowego przyjmowania (recepji) przez pastorów przepisów prawa ogólnokrajowego, oddając sposób prowadzenia ksiąg metrykalnych stosowany zanim weszło ono w życie⁵⁴. Ukazują przy tym oszczędne podejście wiejskich parafii do nakładanych obowiązków wynikających ze sporządzenia ich duplikatów raz na dwa lata.

W części księgi metrykalnej dotyczącej rejestracji ochrzczonych – *Getaufte Register*⁵⁵ – odnotowywano w układzie topograficznym (*Geburts Ort*) w przypadku par cywilnych (*vom Civil Stande*) fakt ochrzczenia syna lub córki ze związku małżeńskiego bądź pozamałżeńskiego lub urodzenia martwej córki bądź syna, ponadto w przypadku par o statusie wojskowym (*Militaire Stand*) liczbę synów, córek, urodzeń martwych dzieci, następna rubryka była przewidziana do odnoto-

⁴⁹ ALR II Teil, Küster: §. 501.

⁵⁰ Np. APO 42/385/798.

⁵¹ Zob. Kwiatkowska, *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego*.

⁵² ALR II Teil, §. 502.

⁵³ APO 42/385/797, Sommerausches Kirchen-Buch.

⁵⁴ W. Kwiatkowska w pracy przedstawiła księgi powstałe po 1817 r.

⁵⁵ Z reguły chrzest prawowitych dzieci przeprowadzał proboszcz ojca dziecka; gdy rodzice należeli do różnych wyznań wówczas chrzest synów przeprowadzał pastor ojca; a córek – pastor matki; chrzest dzieci nieślubnych przeprowadzał pastor matki. Natomiast jeśli ojciec podlegał jurysdykcji wojskowej, chrzest musiał być dokonany przez kaznodzieję polowego lub garnizonowego, niezależnie od wyznania religijnego; zob. ALR II Teil, §. 446-449.

wania wyznania religijnego z podziałem na luterzańskie i katolickie (parafie były ewangelickie i wyznanie ewangelickie było wśród ludności zdecydowanie dominujące). Następna rubryka była przeznaczona na miesięczne podsumowanie (*Monatliche*), a ostatnia na uwagi (*Anmerkungen*). Osobna strona zatytułowana: *Verzeichnis aller getauften* służyła do podania szczegółowych informacji związanych z wpisami odnoszącymi się do osób wskazanych na lewej karcie. Zawierały zatem zasadnicze dane osobowe, podając w ujednolicony sposób podstawowe fakty z tytułu urodzeń i chrztu, tj. zawód, imię i nazwisko ojca, matki i określenie ich stanu cywilnego, imię nadane dziecku oraz imiona i nazwiska rodziców chrzestnych, odnosząc je do miejscowości podanej na lewej karcie księgi.

Kolejna część księgi metrykalnej – *Trauungs Register* – zawierała dwuletni rejestr udzielonych ślubów prowadzony dla poszczególnych miejscowości danej parafii (*Nahme des Ortes*)⁵⁶, stanowiąc spis par cywilnych i wojskowych, w tym: 1) kawalerów zawierających związek małżeński z młodymi kobietami lub wdowami poniżej i powyżej 45. roku życia; 2) wdowców: a) poniżej 60 lat zawierających związek z młodymi kobietami, b) wdowców powyżej 60 lat zawierających związek małżeński z młodymi kobietami lub wdowami, c) wdowców zawierających związek z wdowami poniżej 45 i 60 lat, d) wdowców zawierających związek z wdowami ponad 45 i 60 lat samotnych; 3) odosobnionych (*Abgeschieden*)⁵⁷.

*Todten-Register*⁵⁸ analogicznie prowadzony obejmował w układzie topograficznym (*Ort der Verstorbenen*) spis zmarłych osób stanu cywilnego lub wojskowego z podaniem ich wyznania: luterńskiego lub katolickiego oraz ich miesięczne statystyczne podsumowanie. Ostatnia rubryka lewej karty *Anmerkungen* była przewidziana na przedstawienie uwag, prawa strona zaś zawierała spis (*Verzeichnis der gestorbenen*), w którym w ustandaryzowany sposób odnotowywano: zawód lub stan społeczny podanej z imienia i nazwiska zmarłej osoby, datę śmierci i wiek w latach, miesiącach, imiona i nazwiska osób pozostawionych i ich kondycję społeczną (w tym wiek wdowy lub małoletnich dzieci), datę pochówku, miejscowość bądź miejsce pochówku⁵⁹.

⁵⁶ Ceremonia odbywała się w parafii panny młodej, w parafii pana młodego w sytuacji, gdy para należała do niemieckiego i francuskiego kościoła reformowanego, zaś w przypadku gdy narzeczony podlegał jurysdykcji wojskowej, była prowadzona przez kaznodzieję polowego lub garnizonowego; jeżeli narzeczony należał do stanu cywilnego, a narzeczona do klasy wojskowej, ceremonię ślubną przeprowadzał proboszcz, do którego parafii należała oblubienica, ale istniała możliwość zmiany miejsca parafii; zob. ALR II Teil, Tit. 11, §. 435-439).

⁵⁷ Np. Sommerausches Kirchenbuch-Duplicat (1799-1800), APO 42/385/797.

⁵⁸ Każdą śmierć należało zgłosić pastorowi parafii, w której nastąpiła, obowiązek ten dotyczył również osób, które poza tym nie podlegają żadnej parafii, oraz dzieci, które urodziły się martwe lub zmarły przed chrztem. W każdym przypadku wskazać należało przyczynę śmierci, a wszystkie gwałtowne przypadki, jak również osierocone nieletnie dzieci, w tym potrzebujące szczególnej opieki, pastor powinien zgłaszać władzom miejscowym; zob. ALR II Teil, §. 469-480.

⁵⁹ Np. cmentarz przykościelny (np. w przypadku małoletnich dzieci pastora Sobeckiego), w przypadku zmarłych dzieci – ich wiek i przyczynę śmierci (np. Halsschmerzen, Pocken – w wyniku ospy od czerwca do sierpnia 1800 r. w Sommerau zmarło 24 dzieci, w tym 2 dzieci pastora Albrechta Sabieckiego, które zostały pochowane na cmentarzu przykościelnym w Herzogswalde; dolegliwości górnych dróg oddechowych były podane w przypadku dwójki dzieci (Halsschmerzen,

Uwierzytelnienia księgi metrykalnej dokonywał pastor, podpisując każdą księgę, używając formuły informującej o wzięciu odpowiedzialności za zgodność sporządzonych zapisów: „Die Richtigkeit dieses Duplicats attestiret”⁶⁰. Następnie duplikaty ksiąg metrykalnych były przesyłane do sądów patrymonialnych jako sądów I instancji.

W registraturze sądu patrymonialnego Finckensteinów – Gräfllich von Finckensteinschen Patrimonial-Gerichts Registratur – znajdowały się dostarczane od 1 czerwca 1794 r. uwierzytelnione duplikaty ksiąg metrykalnych, ich oryginały były przechowywane w registraturach parafialnych. Obecnie w Archiwum Finckensteinów znajdują się duplikaty ksiąg pochodzących z parafii w Ząbrowie (Sommerau) z lat 1799-1802, 1805-1822 oraz Laseczna (Herzogswalde) z lat 1799-1802, 1813-1816, 1821-1824.

Data końcową sprawowania przez Finckensteinów sądownictwa patrymonialnego w Szymbarku, do którego należał kościół w Ząbrowie (Sommerau) i Lasecznie (Herzogswalde), był 1824 r.⁶¹ Tym samym taka jest data końcowa archiwaliów powstałych w wyniku działalności parafii ewangelickich w ramach władztwa patrymonialnego rodu Finck von Finckenstein, chociaż opisana dualistyczna forma rejestracji – wyznaniowa i cywilna – obowiązywała do końca września 1874 r., od 1 października tegoż roku weszły bowiem w życie przepisy ustawy Gesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Form der Eheschliessung z dnia 9 marca 1874 r.⁶² Na ich podstawie czynność rejestracji chrztów, ślubów i zgonów powierzono specjalnym urzędnikom stanu cywilnego mianowanym przez władze administracyjne. W dobrach Finckensteinów – w Kamieńcu (Finckenstein) w 1874 r. zaczął funkcjonować Standesamt zu Finckenstein (Urząd Stanu Cywilnego w Kamieńcu) obecnie zawierający 18 j.a., tj. księgi urodzeń z lat 1874-1879, księgi ślubów z lat 1874-1879, księgi zgonów z lat 1874-1879⁶³.

Z kościołów znajdujących się pod patronatem Finckensteinów zachowały się registry Kościoła ewangelickiego w Szymonowie (Gross Simnau)⁶⁴, Jaśkowie (Jäskendorf)⁶⁵ i jego filii w Janikach Wielkich (Gross Hanswalde)⁶⁶. Ponadto po-

Hüsten), 4 osoby zaś zmarły w tym okresie w sposób naturalny (z powodu wieku – „alterwegen”; APO 42/385/ 797, s. 17).

⁶⁰ APO 42/385/797-800, 804, 807-810, 812-815, 817-820.

⁶¹ W 1824 r. król zakończył wieloletni spór o starostwo toczony przez Finckensteinów z Polentzami (potomkami katolickiego biskupa Prus krzyżackich Georga von Polentza, który w 1525 r. przyjmując luteranizm, automatycznie kontynuował ten urząd jako biskup ewangelicki Prus książęcych), pozbawiając urząd osobistych prerogatyw, w wyniku czego Finckensteinowie zrzekli się jurysdykcji patrymonialnej w Szymbarku.

⁶² Gesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Form der Eheschließung vom 9. März 1874, „Gesetz-sammlung für die königlichen preussischen staaten Deutsches” Nr 7 (8182), <https://www.lwl.org/westfaelische-geschichte/que/normal/que897.pdf> (dostęp: 15.05.2019 r.).

⁶³ Zob. APO 42/313, Standesamt zu Finckenstein (1874-1879) [Urząd Stanu Cywilnego w Kamieńcu pow. iławski (dawny pow. suski)] zawierający 18 j.a.

⁶⁴ APO 42/1333, Evangelische Kirche zu Gross Simnau (Diözese Mohrungen), (1804-1874).

⁶⁵ APO 42/81, Evangelische Kirche zu Jäskendorf (Diözese Mohrungen), (1743-1876).

⁶⁶ APO 42/68, Evangelische Kirche zu Gross Hanswalde (Jäskendorf) (Diözese Mohrungen), (1758-1850).

jedyncze księgi i akta mieszczą się w tzw. zbiorach szczątków zespołów kościołów ewangelickich diecezji suskiej (Ząbrowo-Sommerau, Rudzienice-Raudnitz, Frednowy-Frödnau)⁶⁷ oraz olsztyneckiej (Dąbrówno-Gilgenburg, Leszcz-Heeselicht)⁶⁸. Z uwagi na ich fragmentaryczny stan zachowania tym cenniejsze są księgi przekazane przez parafie do registrytryury sądu patrymonialnego Finckensteinów, których analiza poszerza wiedzę na temat stosowanego w parafiach ewangelickich systemu kancelaryjnego i umożliwia prowadzenie dalszych badań porównawczych.

Kościół ewangelicki w Prusach Książęcych (1525-1657), Prusach Brandenburskich (1657-1701) i Prusach Wschodnich Królestwa Pruskiego (1701-1817) pozostawił w stanie fragmentarycznym lub szczątkowym księgi rachunkowe i metrykalne stanowiące ważną część registrytratur parafii. Do utraty i rozproszenia ich zasobów doszło w wyniku skomplikowanych i tragicznych losów wschodniopruskich archiwów, głównie wskutek II wojny światowej. Tym ważniejsze jest dostreżenie nie tylko ich obecności w prywatnych archiwach rodowych, lecz także wyjaśnienie procesów aktotwórczych oraz archiwizacji, które ją uzasadniają.

Prowadzona przez parafie działalność duszpasterska, religijna, szkolna, społeczna, jak również związana z utrzymaniem należących do parafii budynków i prowadzonymi inwestycjami wymagała nakładów finansowych, co rejestrowały prowadzone księgi rachunkowe. W parafiach nie funkcjonowały wyspecjalizowane komórki aktotwórcze, zatem ciężar prowadzenia kancelarii spoczywał na personelu parafii i radzie parafialnej. W prowadzeniu ksiąg rachunkowych brali udział świeccy członkowie parafii oraz niżsi urzędnicy kościelni (organiści). Ich udział nie zmniejszał odpowiedzialności pastorów za legalność wydatków i dochodów, celowość ponoszonych kosztów, jak i prawidłowość oraz rzetelność zapisów prowadzonych w księgach. Z racji sprawowania przez właściciela dóbr patrymonialnych nadzoru nad znajdującym się w jego obszarze kościołem, do jego registrytratury mieszczącej się zamku lub pałacu przekazywane były przez pastorów nie tylko księgi rachunkowe, lecz także od 1 czerwca 1794 r. również duplikaty ksiąg metrykalnych. Służyły władzy świeckiej, czyli panom patrymonialnym, którzy jednocześnie posiadali uprawnienia władzy państwowej w okręgu nadanym im w dziedziczne lenno. Wobec szczątkowego lub fragmentarycznego stanu zachowania ksiąg parafialnych tym cenniejsze są uwierzytelnione przez pastorów księgi, które się zarchiwizowały w archiwach prywatnych właścicieli jurysdykcji patrymonialnych.

Zaprezentowane podejście badawcze wskazuje na bogatą zawartość treściową ksiąg metrykalnych i rachunkowych pozwalających przeprowadzić badania demograficzne i genealogiczne ludności, w tym wyznaniowe, jak również uzupełnić historię poszczególnych parafii i miejscowości o szczegółowe informacje dotyczące nie tylko obyczajowości, lecz także prowadzonych inwestycji, w tym budowlanych. Zawierają informacje zarówno o właścicielach, jak i o całej społeczno-

⁶⁷ APO 42/75, Kościoły ewangelickie diecezji suskiej – zbiór szczątków zespołów; a w nim: APO 42/75/8, Evangelische Kirche zu Sommerau, (1749-1900) oraz APO 42/75/6, Evangelische Kirche zu Raudnitz (1817–1910).

⁶⁸ APO 42/97/7, Evangelische Kirche zu Gilgenburg – Heeselicht, (1799-1811),

ści zamkniętej w strukturze przestrzennej władztwa patrymonialnego, a utrwalonej w strukturze archiwalnej Archiwum rodu Finck von Finckenstein.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Olsztynie (APO)

Zespół: Archiwum rodziny Finckenstein [1332] (1379-1944)

sygn. 42/385/1-1504.

Zespół: Evangelische Kirche zu Gross Simnau (Diözese Mohrungen) (1804-1874)

sygn. 42/1333/3.

Zespół: Evangelische Kirche zu Herzogswalde (Diözese Mohrungen) z lat 1591-1866

sygn. 42/82/1-36.

Zespół: Evangelische Kirche zu Jäskendorf (Diözese Mohrungen) (1743-1876)

sygn. 42/81/1-97.

Zespół: Evangelische Kirche zu Gross Hanswalde (Jäskendorf) (Diözese Mohrungen)

sygn. APO 42/68.

Zespół: Kościoły ewangelickie diecezji olsztyneckiej – zbiór szczątków zespołów

sygn. APO 42/97/7, Evangelische Kirche zu Gilgenburg (Dąbrówno) – Heeselicht (Leszcz).

Zespół: Kościoły ewangelickie diecezji suskiej – zbiór szczątków zespołów

sygn. APO 42/75/8, Evangelische Kirche zu Sommerau (Ząbrowo).

sygn. APO 42/75/6, Evangelische Kirche zu Raudnitz (Rudzienice).

Źródła drukowane

D. Daniel Heinrich Arnoldts, *königlichen preußischen Oberhofpredigers und Consistorialraths, kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den Lutherischen Kirchen in Ostpreussen gestandenen Predigern*, Hrsg. F. W. Benefeldt, Königsberg 1777, https://books.google.de/books?id=6x5dAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (dostęp: 15.05.2021).

Die freie juristische Bibliothek, *Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten* (01.06.1794), Zweyter Theil, https://opinioius.de/quelle/1623#Sechster_Abschnitt._Von_dem_Pfarrer_und_dessen_Rechten (dostęp: 15.05.2021).

Gesetz über die Beurkundung des Personenstandes und die Form der Eheschließung vom 9. März 1874, Gesetz-sammlung für die königlichen preussischen staaten Deutsches Nr 7 (8182), <https://www.lwl.org/westfaelische-geschichte/que/normal/que897.pdf> (dostęp: 19.12.2019).

Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogtums Preussen, Bd. 1-3, Hrsg. P. Taschackert, Leipzig 1890, <https://kpbc.ukw.edu.pl/publication/11874> (dostęp: 15.05.2021).

Opracowania

Dzieje protestantyzmu w Polsce. Przewodnik archiwalny, oprac. E. Alabrudzińska, G. Jasiński, H. Krajewska, współpr. O. Kiec, J. Rogall, Toruń 2001.

Grygier Tadeusz, *Sumariusz akt władzy naczelnej Prus Książęcych „Etats-Ministerium”*, Odbitka „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, (1965) nr 1, s. 137-160.

- Gut Paweł, *Ustrój, organizacja i działalność sądownictwa patrymonialnego we wschodnich prowincjach Prus w latach 1740-1849. Studium z dziejów instytucji prawnej*, Szczecin-Warszawa 2013.
- Jasiński Grzegorz, *Kościół ewangelicki na Mazurach w XIX wieku (1817-1914)*, Olsztyn 2003.
- Księgi metrykalne i stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce. Informator*, oprac. A. Laszuk, Warszawa 1998.
- Kwiatkowska Wiesława, *Kancelaria Ewangelickiego Kościoła Unijnego w Prusach Zachodnich w latach 1817-1920 i pozostałe po niej akta*, Toruń 2006.
- Macholtz Ernst, *Materialien zur Geschichte der Reformation in Altpreussen und im Erm-land*, „Mitteilungen d. literärischen Gesellschaft Masovia”, 12 (1907) s. 67-94; 17 (1912) s. 1-41; 18 (1913) s.1-80; 19 (1914) s. 1-42.
- Maksymowicz Sławomir, *Układ akt w registraturach parafii ewangelickich w Prusach Wschodnich od końca XVI do początku XX wieku*, „Echa Przeszłości”, 3 (2002) s. 87-104.
- Małłek Janusz, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987.
- Małłek Janusz, *Ewangelicy na Mazurach w XVI-XX w.*, w: *Opera selecta*, t. 4: *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI-XX w.)*, Toruń 2012, s. 324-334.
- Małłek Janusz, *Polen und Preussen vom 15. bis zum 18. Jahrhundert. Bestandsaufnahme und Perspektiven*, Toruń 2011.
- Małłek Janusz, *Powstanie i rozwój Kościołów ewangelickich w Prusach Książęcych (1525-1657), Prusach Brandenburskich (1657-1701) i Prus Wschodnich Królestwa Pruskiego (1701-1817)*, w: *W 500-lecie Reformacji (1517-2017). Z dziejów kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych. 2: Tereny dawnych Prus Książęcych*, red. J. Klaczkow, G. Jasiński, P. Birecki, Toruń 2017, s. 35-89.
- Małłek Janusz, *Reformacja i protestantyzm w Polsce i Prusach (XVI-XX w.)*, Toruń 2012.
- Małłek Janusz, *Ustawa o rządzie Prus Książęcych z roku 1542. Studium z dziejów przemian społecznych i politycznych w lennie pruskim*, Toruń 1967.
- Meyers Orts- und Verkehrs-Lexikon des Deutschen Reichs: auf Grund amtlicher Unterlagen von Reichs-, Landes- und Gemeindebehörden*, Hrg. E. Uetrecht, Bd. 1: A-K, Leipzig-Wien 1912; Bd. 2: L-Z, Leipzig-Wien 1913.
- Ryszewski Bohdan, *Problemy i metody badawcze archiwistyki*, Toruń 1985.
- Skibiński Jerzy, *Starostwa dziedziczne Prus Książęcych w XVII i XVIII wieku. Studium z dziejów przeobrażeń społeczno-ustrojowych*, Olsztyn 1972.
- Toeppen Max, *Historisch-comparative Geographie von Preussen. Nach den Quellen, Namentlich auch Archivalischen*, Gotha 1858, [http://prussia.online/Data/Book/hi/historisch-comparative-geographie-von-preussen/Toeppen%20M.%20Historisch-comparative%20Geographie%20von%20Preussen%20\(1858\)%20Google.pdf](http://prussia.online/Data/Book/hi/historisch-comparative-geographie-von-preussen/Toeppen%20M.%20Historisch-comparative%20Geographie%20von%20Preussen%20(1858)%20Google.pdf) (dostęp: 15.05.2021).
- Żeglińska Anna, *Archiwalia i stan badań nad historią rodu Finck von Finckenstein*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, (2004) nr 1, s. 19-25.
- Żeglińska Anna, *Abriss der Geschichte der ostpreußischen Archive von Familie Finck von Finckenstein*, „Der Archivar”, (2018) z. 1, s. 58-62.
- Żeglińska Anna, *Wyszukiwanie w „Zintegrowanym Systemie Informacyjnym” – wnioski dla modyfikacji opisu archiwalnego*, w: *Symposia Archivistica*, t. 4: *Problemy archiwalnego opisu informacyjnego*, red. W. Chorążyczewski, A. Rosa, Warszawa 2017, s. 107-134.

Żeglińska Anna, *Wyszukiwanie w bazach danych NDAP: szukajwarchiwach.pl*, w: *Symposia Archivistica*, t. 3: *Standaryzacja opisu archiwalnego*, red. J. Bednarek i P. Perzyna, Warszawa 2016, s. 71-89.

Żeglińska Anna, *Zastosowanie analizy procesów archiwotwórczych w opracowaniu pruskich archiwów rodowych*, „Echa Przeszłości”, 10 (2009) s. 499-512.

**ACCOUNTING AND REGISTRY BOOKS
OF EVANGELICAL PARISHES IN THE ARCHIVES
OF THE FINCK VON FINCKENSTEIN FAMILY**

Abstract

The article presents the process of record creating (pol. proces aktotwórczy) and the process of archiving (pol. proces archiwizacji) of accounting and registry books created by Evangelical parishes located in the property of the Finck von Finckenstein family. Their analysis expands the knowledge of the chancellery system used in evangelical parishes and explains and justifies the presence of items of church provenance in private archives. The presented research approach allows to see the source value of parish books, enabling the development of regional and more general research, including archival ones.

Keywords: Finck von Finckenstein (family); private archives; family archives; process of record creating; process of archiving; patrimonial records; Evangelical church; accounting books; registry books; baptized records; marriage records; death records; Ducal Prussia; West Prussia; East Prussia; State Archives in Olsztyn

Translated by Anna Żeglińska